

JOANNA NOWICKI

Közép-kelet-európai sztereotípiák: vonzalom, gyanakvás és identitás*

„Ne add fel azt az alapelvet, hogy az ember értelmes és erkölcsös lény és csak ezután zárható be egy nyelvbe, ezután tartozik egy fajhoz, ezután fogad el egy kultúrát. A francia, a német, az olasz kultúrát megelőzi az emberi kultúra.“¹

Ernest Renan

Identitáskeresés

A posztkommunizmus kísérlete, amelyet rövid ideje élünk át, a „másik Európa” polgárai számára nemcsak a demokrácia megtanulásának (vagy az ahhoz való visszatérésnek) az időszaka, hanem olyan időszak is, amikor a népek szinte megszállottan keresik identitásukat. Nemzeti, európai, majd nyelvi, területi, kisebbségi, társadalmi identitás - és még sorolhatnánk a kategóriákat. Ma valószínűleg azért érezzük sürgetőnek e problémák nyilvános megvitatását, mert tegnap még nem lehetett így felvetni őket. Mindenesetre, ami Közép- és Kelet-Európát illeti, a Szovjetunióval való politikai, de kulturális alávetettsége is fokozatosan alakult ki, és „a hatvanas évekig három - országonként elterjedt időtartamú - korszakot különböztethetünk meg: az ultraszovjet németellenességet, a kominformos internacionalizmust 1947-től, majd a »nemzeti kommunizmusokat«”.²

Mint tudjuk, a „szocialista internacionalizmus” korszakában semmilyen problémát nem jelentettek a nemzeti kisebbségek; e korszak szakított a „burzsoá kozmopolitizmussal”, és az erőszakos asszimiláció politikáját folytatta a másságukat túl látványosan megjelenítő kisebbségekkel szemben. Egyébként a különbségek kiküszöbölésének vagy eltörlésének politikáját nem a kezdetektől fogva alkalmazták, és az az egyes korszakokban is jelentősen eltért.

A szovjet típusú kultúrpolitikák meghatározott következményekkel járó ideológiai elvből indultak ki: *a nemzeti és a népi szándékos összekeveréséből*. Ettől kezdve a kulturális különbségek egyetlen formája, amelyet a politikai rezsimek nem tartottak fenyegetőnek, és amelyet következőképpen élénken támogattak, a népi művészetek, táncok és helyi népviseletek formájában megjelenő *folklor* volt.^{3,4}

Közép-Európában az identitás kérdésének más formában való felvetése csak felforgatásként és egy ellenforradalom előkészítéseként jelenhetett meg. Márpedig a testvérországok közötti barátságot hirdető szovjet propagandát a zsarnokok számára oly hasznos régi szabály kísérte: *divide et impera*. Ráadásul a hivatalos híresztelések által terjesztett ellentétek teljesen eltűntették a szomszédos országok spontán felfedezésére irányuló érdeklődést. A tudatlanság, amelyet egy, gyakran csak képzelt anyagi jólét iránti irigység színezt, nem könnyítette meg a másikkal való találkozást, holott ez ugyanannak az ideológiai machinációnak volt az áldozata. A demokratikus ellenzék mozgalmai hiteles hálózatok kiépítésével próbálták e kontaktushányt orvosolni. Politikai síkon jellegzetes példa erre a Szolidaritás 1981-ben tartott első kongresszusának felhívása Kelet-Európa munkásaihoz, és az a kisebbségekkel foglalkozó dokumentum, amely a kongresszus határozataiban⁵ olvasható.

Ma történészek elemzik a közös történelem fehér foltjait vagy fekete lyukait, nyelvészek vizsgálják az orwelli újnyelveknek a nemzeti nyelvjárásokra gyakorolt hatását, szociológusok figyelik meg a *homo sovieticus homo democraticus*-szá történő óhajtott átalakulását, filozófusok gondolkodnak azon, hogy az európai népeknek van-e közös szellemiségük. Napirenden vannak az új államok közötti kapcsolatok, de az egyes államokon belül újra felfedezik a kulturális kisebbségek problematikáját. Az egyéneket és a közösségeket egyaránt sokkolja, amikor megtudják a hosszú ideig manipulált igazságot magukról és szomszédaikról. Márpedig kevesen vannak birtokában a lemondás, az öngúny megváltó képességének, a saját magukról alkotott képtől való távolságtartásnak; vajon az önmagukat elemző népek nem úgy viselkednek, mint a véget nem érő identitáskereséstől megzavarodó egyének?

Vajon nem az egyensúlyhiányt jelzi, hogy elmúlt az idő, amikor az *identitás* a stabilitást, az ember és a dolgok egységét jelentette? Karl Dedecius⁶ emlékeztet erre, amikor felveti, hogy a nemzeti sztereotípiákkal foglalkozó vizsgálódásunk inkább az önmagunkkal való harmóniára, az önmagunkhoz fűződő rokonságunk fokára irányul.

Mára Közép-Európában lazává, gyengévé, bizonytalanná vált ez a kapcsolat. Európa, Közép-Kelet-Európa, Európa keleti része - az elnevezések körüli viták nemcsak akadémikusak. A közbülső Európa, amely Milan Kundera megfogalmazása szerint politikailag keleten, földrajzilag középen, kulturálisan pedig nyugaton van,⁷ önmagát keresi, fennhangoztatva jogát, hogy a „normális” országok közösségében élhessen - ugyanakkor fél is attól, hogy ezek között „elveszti lelkét”. 1989 után Nyugat-Európa előbb el volt ragadtatva, majd nagyon gyorsan csalódott (az Európai Közösségbe való azonnali belépés problematikussága, az elégtelennek ítélt gazdasági segítségnyújtás, a jugoszláviai konfliktussal kapcsolatos, politikailag koherens reakció hiánya miatt). E váratlan frusztrációkkal szemben visszatér egy közép-európai tudat: a tapasztalatok és a törekvések egyfajta közösségének tudata az önmagát újra meghatározó Európában. Az Európa e részének kultúrájában élő régi lengyel-magyar-cseh cinkosság⁸ a visegrádi háromszögben találta meg politikai kifejezőmódját. A törékeny szerkezetű, inkább a felbomlás, mint a megerősödés felé tartó tervezet mindhárom országban szembekerült azzal a kényszerítő szükséggel, hogy politikailag csatlakozzanak Nyugat-Európához, még akkor is, ha átmenetileg elhanyagolják a közeli szomszédaikhoz fűződő kötelezettségeket.

Márpedig olyan választásokról van szó, amelyek a kontinens e részének nemcsak politikai, de kulturális és szellemi jövőjére nézve is stratégiai fontosságúak. Az egyeseket körülvevő bizonytalanság vagy ellenkezőleg, mások túlzott bizonyossága olyan kontextust teremt, amelyben egyesek válaszolnak mindenki helyett. Úgy látszik, ez történt Csehszlovákia kettéosztásakor is, amikor „nem szuverén népek döntöttek a szétválásról, hanem a parlamenti választásokon győztes két párt”.⁹

A dolgok ilyen állásának illusztrálásához nem kell azoknak a nyílt konfliktusoknak a szélsőséges eseteihez fordulnunk, amelyekhez mellelleg tehetetlenül asszisztálunk. Vegyük egy olyan ország példáját, amely egyszerűen megváltoztatta szomszédaikat - *valamennyi szomszédját*, szinte ugyanabban az időben -, és vessünk egy pillantást arra, ahogyan az új szomszédság kialakul.

Gyakorlatilag ilyen ma a lengyelek helyzete, akik lelkesen, de gyakran elképedve és tartózkodóan tanulnak meg közeli és ismeretlen szomszédaik mellett élni. A valódi, kölcsönös ismeretség hiányában először a közös emlékezethez nyúlnak vissza, amely bizonyos Képekkel látja el őket. Ezek - legyenek bár igazak vagy leegyszerűsítettek, az

idő vagy a megváltozott kontextus által eltorzítottak - gyakran gátat emelnek a valódi kommunikáció elé. A háború előtti sztereotípiák számos esetben visszatérnek, és furcsa elegyet alkotnak a propaganda maradványaival, valamint a szovjetizálással szembeni ellenállásból származó bizonyosságokkal. A „végek szervezetei”¹⁰ azért születnek meg, hogy oltalmazzák és támogassák azoknak a területeknek a kisebbségi kultúráit, amelyek a történelem folyamán idegen országokhoz kerültek, de immár szabadok. A gyermekkori ország iránti jogos gyöngédségi rohamtól nem lehetetlen észrevétlenül más természetű követelések talajára lépni. A talaj nem semleges, és azok az új intézmények, amelyeknek a félrecsúszások felett kellene örködniük, még gyakran törékenyek.

Ebben a kontextusban az értelmiségnek sürgős feladatot kell betöltenie, és súlyos teletöltség nehezedik rá: ahhoz, hogy újra értékke emelje a kölcsönös tiszteletet és a nyílt patriotizmuson nyugvó polgári attitűdöt, meg kell változtatnia a mások kultúrája iránti negatív előítéletek és a tudatlanság attitűdjét, amely meglehetősen eluralkodott a posztkommunista társadalmakban. Ez nagyszabású program; veszélyes törekvés, mondhatják egyesek; ugyanakkor elengedhetetlen munka, mert csak az oktatás, a különbségek elsajátítása teszi lehetővé az önmagunkkal és a másokkal való megbékélést. Hiszen „más az, ha a saját történelmén elgondolkodó nemzet nyer önmagáról tiszta képet, mint az, ha az egyén keres valamilyen személyes világosságot. Mindenesetre az első csak a második révén valósulhat meg.”¹¹

Milyen mechanizmusok irányítják ma a kapcsolatokat Közép-Kelet-Európában és azokat, amelyek ezt Nyugat-Európa-hoz fűzik? A következőkben néhány olyat vizsgálunk meg közülük, amely jellegzetesnek tűnik.

„Magyar, lengyel - két jó barát”

Ami a magyarokat és a lengyeleket illeti, bizonyosan beszélhetünk egyfajta segítségéről, amelyet *a közös étosz* jelent. A lengyel-magyar cinkosság, amely egyébként a következő, évszázadok óta visszatérő szólásban találta meg népszerű kifejezőmódját: „Wegier-Polak dwa bratanki, i do szabli i do szklanki” (Magyar-lengyel két jó barát, együtt issza egymás borát), valószínűleg elsősorban a közös nemesi étoszon nyugszik. E kiváltságos kapcsolatot sem a nyelvvel, sem a földrajzi közelséggel nem lehet magyarázni. Mindkét társadalomban erős *sztereotípiá* működik az *értelmiségről*, amelynek az a küldetése, hogy megóvja a fenyegetett nemzeti identitást.

„Ha léteznek értelmiségek a valóságban mint társadalmi osztály, akkor nemcsak a valóságban léteznek. Abban a képben is léteznek, amelyet róluk alkotnak, és amelyet ők alkotnak magukról. Azzal tehát, hogy azt keressük, mit jelentenek objektív szempontból, még nem mentesülünk az alól - éppen ellenkezőleg -, hogy megpróbáljuk kideríteni, mit jelentenek szimbolikusan; gyakorlatuk, funkciójuk vagy képességeik vizsgálata mellett képmásuk elemzése is elengedhetetlen.”¹²

Szimbolikus értelemben az értelmiség Európának ezen a részén maga a nemzet tudata. És mivel a kultúra összekeveredik az identitással, az értelmiség az előbbiben látja az értékek védelmét. „A kultúra az értékek kultusza”¹³ - ez egy, a közelmúltban megjelent lengyel műcíme, amely gyanakvást kelt Franciaországban, miközben legitimnek és logikusnak tűnik Közép-Kelet-Európában. Hiszen „ha az identitás halálos veszélyben forog, a kulturális élet intenzívebbé válik, felfokozódik, és a kultúra lesz az az eleven érték, amely körül az egész nép csoportosul”.¹⁴ Ezt egy cseh mondja; egy lengyel vagy

egy magyar kétségkívül nagyobb hangsúlyt fektetne az értelmiség szerepére. A nemességből származó,¹⁵ lovagias értékek alapján nevelt értelmiség egy kissé archaikus képet őrzött meg önmagáról, amely a reakciós attitűdöket sűrölja, anélkül, hogy ennek tudatában volna. Ezt tanúsítja a címerek háborúja Magyarországon,¹⁶ a lengyelek ragaszkodása a dwornak, annak a kastélynak a szimbólumához, amelyet a nemzeti gondolat őrzőjének tekintenek,¹⁷ valamint a heraldika iránt növekvő érdeklődés. Ám a hagyományörző, a nemzeti örökségbe visszahúzódó attitűddel szembe kell állítanunk egy olyan kozmopolita oktatás modelljét, amely gyakran érvényesült. A háború előtt az idegen nyelvek és irodalmak ismerete, a tanulmányi utak, a nyugati értelmiségiekkel fenntartott szoros kapcsolatok hozzátartoztak az elitképzés rendszerének korszerűsítésére irányuló törekvéshez, amelynek nyomait ma is megtalálhatjuk.¹⁸ Mindamelllett a létező szocializmus bukásával és a modern demokrácia eljövételével jelentősen megváltozott az értelmiséget körülvevő társadalmi légkör. És ezzel tanúi vagyunk annak, hogy megkérdőjeleződik a rendszerrel szembeni ellenállás korszakának közös étosza. „Valami megingott, valami véget ért Lengyelországban”, állapította meg Jacek Zakowski¹⁹ a becsület fogalmának meggyengüléséről írott elemzésében, holott korábban ez a fogalom a lengyel elitképzés egyik alapja volt. A szerző általánosabb kontextusba helyezi a jelenséget, jelesül az etikai forradalom hiányába; ennek a forradalomnak a politikai forradalom után logikusan be kellett volna bekövetkeznie, de nem került rá sor. Így ma a polgári tudat helyett egy olyan értékkonfliktusnak lehetünk tanúi, amely azért is meglepő, mert a 19. század hagyományainak egész darabjai hatják át a mai életet.

Csehek - „egy kicsi, langyos nemzet”

Ami a cseh szomszédok körében *csendes értetlenséget* vált ki, amelybe kölcsönös, enyhe lenézés vegyül. Vajon a katonai parádé kultúrája áll szemben egy langyos kultúrával,²⁰ a nemesi étosz egy polgári, mi több, kispolgári étosszal? A szójátékokon túl is marad valami igazság a két közép-európai nép közötti nagy mentalitás- és világképbeli különbségekről alkotott képben. Pedig logikusan több közös vonásnak kellene közelebb hoznia őket egymáshoz: a közös kulturális örökségnek, a közös vallásnak (igaz, eltérően fejlődő egyházakkal), a kölcsönösen érthető nyelveknek, amelyek egyfajta, időnként „nyelvi nacionalizmusnak” minősített kultusz tárgyai. Valóban, a két kultúra ugyanazzal, az utóbbi három évszázadban elsajátított védekező reflexszel reagál az idegen kulturális modellek átültetését célzó erőfeszítésekre: olyan humorérzéssel, amelyet itt is, ott is sokan osztanak, még ha formái különböznek is (hol a gombrowiczzi iróniával van dolgunk, hol a mrožeki és witkiewiczzi groteszkkal, hol meg a nevezetes svejkizmussal; az utóbbi tehetetlenségből fakadó nevetés, amely távol tartja a nyomasztó erőt). E groteszk humort minden esetben a túlságosan erős elnyomóval szemben alkalmazott védelmi stratégiaként élik meg.

A földrajzi közelség is játszik valamilyen szerepet, hiszen gyakran azzal jár, hogy azonos ellenségekkel ütköznek össze. A szakadékok mégis mélyek, és nem mindig tudatosak.

Vegyük először a cseh mentalitás feltűnő jegyét, *a kis nemzet* tudatát (anélkül, hogy negatív értelemben használnánk a fogalmat). Ez éppen ellentétes a lengyel nemzettudattal, amelyben *a kicsi* feltétlenül valami elviselhetetlent jelent. Vajon a józan ész áll szemben a nemzeti megalomániával, vagy az ambíció hiánya az egyetemesben

való részvétel igényével? Az ebből származó provincializmus, amely ugyanakkor - amint Antonin Liehm²¹ nagyon jól kimutatja- „nem a kis nemzetekés kultúrák kizárólagos privilégiuma”, lidércnyomás marad a lengyel értelmiség számára, miközben úgy látszik, hogy a csehek bölcsen elfogadják. Mégis úgy tűnik, hogy az értetlenség legerősebb és legalapvetőbb pontja a cseh kultúra plebejus aspektusa, amelyet különben maguk az értelmiségiek ápolnak szorgosan, és amelyet teljesen száműztek a lengyel kulturális étoszból (ami persze sem a cseh arisztokráciát nem akadályozza meg abban, hogy létezzék, és egyfajta hatást gyakoroljon, sem a lengyel népi, paraszti kultúrát abban, hogy fejlődjék). Valószínűleg mítosszal állunk szemben, vagy két különböző, de magyarázatát egyaránt a történelemben lelő mítosszal. A cseh történészek által „az ország történetét kettészelő törésnek”²² tekintett Fehérhegynek nincs megfelelője Lengyelországban. Jan Patocka kis cseh történelemnek nevezi, amely létrehozott „egy különös, lényegében népi, de ugyanakkor konzervatív társadalmat, amely sokáig idegen marad minden forradalmi impulzussal szemben. Óvatos, habozó társadalom, amely nélkülözi az anyagi eszközöket, és maga hozza létre, több-kevesebb sikerrel, nagy nehézségek árán és nagyon behatárolt keretek között a szellemi harc fegyvereit; mégis olyan társadalom, amelyben megtalálható azoknak a parasztnak a makacssága, akikből összetevődik, és amely eltökélte, hogy nem hagyja magát legyőzni”²³.

Emellett mindkét nemzet a maga módján lépett be a modern korba, mindkettő sajátos erővel és gyengeségekkel felruházva. A csehek, akik a lengyeleknél jobban felfegyverkeztek az iparosodás jelentette kihívás legyőzésére, és akiket megerősített a protestantizusból is származó munkaétosz, a polgárságra támaszkodtak a modern állam kiépítésében. A lengyel oldalon a nemzeti polgárság hiánya, a nemesi modelltől eredő és a hagyományörző katolicizmus által megerősített mentalitás túlsúlya olyan kontextust teremtett, amely jobban kedvezett a lázadásoknak és a felkeléseknek, mint a mindennapi munkának és a szorgos könyvelésnek. A nemzeti jellemvonások, amelyek kétségtelenül az autosztereotípiák közé tartoznak, tökéletesen tükrözik e lengyel-cseh múltat (jelent?). A kölcsönös vádaskodások durvák, és időnként hiányzik belőlük az a humoros elem, amely a kritikus megbocsátás érzéséből fakadna. Inkább gúnyolódással, mintsem olyan baráti nevetéssel van dolgunk, amely rámutat ugyan a gyengeségekre, de nem veri be tövig a szöveget. Felelőtlenek, anarchikusak, retrográdak, bolondok, tiszteletlenek, talpraesettek, de gyakorta cselszövők, bátrak, fantaszták, bűbajosak - ilyennek látják a csehek a lengyeleket. Gyávák, lojálisak, túlságosan pragmatikusak, földhözragadtak, megalázkodók, plebejusak, jószágosak, barátságosak, nem arrogánsak, szerények, dolgozók, egyenlőségpártiak - ilyenek a csehek a lengyelek szemében. A két nép olyan nyelvet beszél, amely szokatlanul hangzik a másik fülének, mert azt nevetségesnek, torznak, néha mulatságosnak érzi. Mindamellet az értelmiségiek körében gyakori a kölcsönös csodálat, mégpedig épp azokért a tulajdonságokért, amelyek belőlük hiányoznak, de a szomszédban megvannak. Ez azonban a két népnek csak egy elenyésző kisebbségére vonatkozik, amely mindent összevetve fejedelmi módon nem vesz tudomást egymásról.

A cinkosság és a csendes közöny nem okoz konfliktusokat. Más a helyzet akkor, ha megjelenik a *félelem*, amely gyakran a bizonytalanság és a komplexusok következménye: ha nem vagyunk biztosak önmagunkban, gyanakvóvá válunk. Szociológusok²⁴ hasonlították a mai lengyel társadalom lélektani állapotát egy olyan rabéhoz, aki hirtelen a rácsokon kívül találta magát. Intenzíven álmodozott erről a szabadságról, de a cellában

eltöltött hosszú idő után nem tudja, hogyan viselkedjék az új valóságban. A játékszabályok nem egészen érthetőek, és ha nincs is teljesen így, fenyegetőnek látja a valóságot. A megkérdezettek mintegy 40 százaléka elképzelhetőnek tartja, hogy országga a közeljövőben ismét elveszíti függetlenségét.

E példából, amely a volt szovjet tábor más társadalmaira is épp annyira illenek, kiderül, hogy Közép-Kelet-Európában milyen mérvű lélektani sérüléssel van dolgunk mind egyéni, mind közösségi szinten. A múlt frusztrációinak helyét nem foglalta el egyszerűen az olyannyira várt politikai változás boldogsága. Persze, egyes frusztrációk eltűntek, de helyüket azonmód átvették a többé-kevésbé várható újak. A totalitárius rendszerben a félelem jól meghatározott volt: az ellenségnek neve volt, az ellene vívott harcnak célja, a kockázatot pedig fel lehetett mérni. Igaz, ezek korszakonként és országonként változtak, de úgy tűnt, hogy van Rossz és van Jó. Elkülönült a „Mi” és az „Ők”, hogy Teresa Toranska művének címével éljünk, amelyben felvázolja ezek arcmását.²⁵

Ma világosan látható és néven nevezett ellenség eltűnésével a félelem összetettebb formákat öltött, amelyek gyakran kevésbé racionálisak, és paradox módon kevésbé kényelmesen átélhetőek. Legelemibb és a lengyel történelem fényében legérthetőbb formája a *megszállás*.

„A német megszállók”

Évszázadok óta két ellenség tér vissza, de mindkettő a maga módján. Először is az erőszakos és veszélyes német sztereotípiája, amelyet elsősorban a lengyel kollektív emlékezet alakított ki, de amelyet a kommunista iskola által szisztematikusan felidézett németellenesség is megszilárdított. Ezzel az ügyes módszerrel összpontosították a lakosság minden ellenérzését egyetlen ellenségre, és terelték el figyelmét a másik, felszabadításnak nevezett megszállásról.²⁶ Antonina Kloskowska szociológus hívja fel rá figyelmünket: a kommunista propaganda arra törekedett, hogy a háború alatt használt „német” fogalmat a kizárólag a „rossz” németek jelölésére használt „fasisztával” helyettesítse, és megóvja a hivatalosan szövetséges NDK-sokat.'

A korszak német-lengyel kapcsolatainak másik oldalát egyenesen a német kisebbség létének tagadása jelentette. A kommunista rendszert a nemzeti állam létrehozását célzó törekvése arra készítette, hogy valamennyi vallási vagy kulturáliskisebbséget gyanakvással kezeljen. Még 1988-ban készült jelentés „Az úgynevezett német kisebbségről”²⁸ címmel, amelyben ötezerre becsülték az ország területén élő, német kultúrájú személyek számát. Az a „felfedezés”, hogy számuk több százezerre rúg, sokak számára valódi sokkot jelentett. A régi „végzetszerű ellenségeskedésnek” - hogy Stanislaw Stomma kifejezésével éljünk -, amelyet ideológiai lépésekkel mélyítettek tovább (például a barbár német sztereotípiájának stíloselemként való alkalmazásával a háború után széles körben terjesztett filmekben²⁹), siketült rögzülnie az emberek mentalitásában, és megváltoztatásához időre lesz szükség.

A lengyel és a német politikai és kulturális elitek a francia-német példára erre a sikeres érdekházasságra támaszkodva igyekeznek bátorítani a megbékélést.³⁰ Mindamellert a korlátok jelentősek maradnak, és Németország továbbra is az első helyet foglalja el a potenciális veszélyként észlelt országok listáján. „Jak swiat swiatem nigdy

Niemec nie bedzie Polakowi bratem” (Amíg világ a világ, a német nem lesz a lengyel barátja) - tartja az a népi mondás, amellyel 1992-ben az Országos Közvélemény-kutató Központ (CBOS) által megkérdezettek többsége értett egyet.

Mindamellet megfigyelhető egyfajta attitűdváltozás, különösen a fiatalabb lakosság körében, amely nem élte át személyesen a háborút. A németek pozitív sztereotípiája - szaktudásuk követésre érdemes, munkafegyelmük és a helytállásuk ismert - és a kultúrnép képe a megbékélés irányába hat. A helyzet mégis kényes marad: a kormányok békéltek meg egymással, de a népek még nem; ezek pedig mindig az aktuális események ismeretében reagálnak. Az erőszakos incidensek megjelennek a sajtóban, a németektől való félelem növekszik, az európai témák mulékony érdeklődést keltenek, a közvélemény-kutatások pedig azt mutatják, hogy a németeket elsősorban értékes gazdasági partnereknek tekintik. A lelkeket azonban, amelyekben remény és gyanakvás keveredik, az egyesült Németországgal szemben érzett szorongás uralja. A német kultúrát Lengyelországban nem idegennek, hanem elsősorban veszélyesnek tekintik.³¹ A dolgokat tovább bonyolítja, hogy a két nemzet egyaránt olyan korszakban van, amikor lázasan keresi új identitását. Vagy egymásra találnak és közelednek ezen az úton, vagy éppen ellenkezőleg - megmaradnak a megmerevedett negatív képek állapotában: az elmaradt, anarchikus, a realitásokon kívül élő, a munkára meg a rend és a tisztaság fenntartására képtelen lengyel képénél . A másik oldalon pedig egy olyan nemzet képe áll, amely hajlamos a terjeszkedésre, gögös, humortalan és nem tudja élvezni az életet. A szimmetria nem teljes: a mai németek megengedhetik maguknak, hogy ne gondolkozzanak Lengyelországon, míg fordítva nem ez a helyzet. Tudatlanság áll szemben a gyanakvással színezett érdekl - így néz ki a mai német-lengyel pszichodráma.

„Veszélyes oroszok”

Az orosz testvértől való félelem (testvértől, hiszen a népi bölcsesség úgy tartja, hogy a szemben barátokkal, nem választjuk meg) ugyanolyan erős, mint az előbbi, de mára a politikai földindulások hatására megváltozott a természete. „Mit csinálunk az oroszok nélkül?” - teszi fel a kérdést egy lengyel értelmiségi, aki szerint „a lengyel lelkét részben,(...) az a három évszázados szomszédság alakította ki”,³² amely nemrégiben ért véget, vagy csak ismeretlen időre megszakadt.

Azt képzelhetnénk, hogy most jobban mennek majd a dolgok. Márpedig az évszázadok óta folytatott, fenyegetésekkel és sértegetésekkel teli lengyel-orosz párbeszéd - amely gyakran megszakadt, hogy a hivatalos bikkfa-nyelvvél váltsák fel - nehéz marad. Az orosz kultúra iránti nyugati csodálat Lengyelországban nem talál sok követőre - ez az, amit Andrzej Drawicz, az orosz irodalom ismert szerelmese nagyon fájlal. Számára Iwaszkiewicz³³ következő (szabad fordításban közölt) költeménye tökéletesen jeleníti meg a lengyelek lélekállapotát nagy szomszédaikkal szemben:

Mit akarsz tőlem hallani, Oroszország?

Hogy Puskin isteni költő?

Vagy hogy Dosztojevszkij megfenyít megvetésével?

Bevalljam-e, hogy gyűlöllek? Vagy hogy te vagy a kedvesem?

Az orosz irodalom lengyel szakértője elítéli honfitársai és barátai „csatlós szellemét” (mivel ennek nyomait még a Dosztojevszkijről szóló Kunderánál is kimutatja). E lelkiállapotot az jellemzi, hogy a szovjet rossz forrását egyenesen az orosz hagyományban látják, és véleménye szerint inkább a múlt sérelmeit, mint a dolgok valóságát tükrözi. Továbbra is igaz, hogy Oroszország kulturálisan nem bővíti el Lengyelországot, politikailag pedig megijeszti. A megbékélés pillanatnyilag a határokért-vállalt kezeség formáját öltötte. Barátságáról senki nem beszél - erről már túlságosan sokat beszéltek.

Az a megkönnyebbülés, amelyet a nyugati civilizációhoz való visszatérés és az elismertség tudata jelent- még ha ez az elismerés inkább a nyilatkozatokban, mint a tényekben nyilvánul is meg-, ezen az „elrabolt Nyugaton” belül, amely a Visztula partján mindig is hivatkozási alapul szolgált, egy másik félelemmel egészül ki: azzal, hogy *összekeverik őket a többiekkel*, a „primitívekkel”, a „lemaradottakkal” vagy a „vadakkal”, az „ázsiaiakkal”.

E szorongás nem lengyel sajátosság. Több közép-kelet-európai ország is elutasítja, hogy kulturális szempontból beszorítsák őket a Keletbe (ez bizonyosan igaz a csehekre, a magyarokra és a románokra). Minden egyes kultúra szívesebben utal nyugati szövetségesre, vagy legalábbis egy számára megnyerő, időnként cinkos népre. Ez hol Franciaország (rendkívül jellemző a románok attitűdje, akik szívesen nevezik magukat latinoknak, hogy inkább a francia nyelvű, mint a balkáni világhoz tartozásukat hangsúlyozzák), hol Németország, hol Anglia, és a nép képzeletében ma az Egyesült Államok³⁴. Ebben a megközelítésben az inkább „ázsiai”, mint „európai” Oroszország sztereotípiája tovább él, és nem kedvez a valódi közeledésnek.

Két nemzet köztársasága

A lengyeleknek Oroszországgal szemben táplált félelme mélyes, atavisztikus és kétségkívül jogos, hiszen a közös történelem erőszakos cselekményei mélyítették el. Ugyanakkor részben irracionális is, mert egy egész nacionalista hagyomány táplálja. A lengyelek nem mindig veszik észre, hogy más népekben maguk is hasonló érzéseket keltenek. „A lengyelek gyengéd módszerekkel tették tönkre a litván lelket” - jelenti ki Tomas Venclova „Nyílt levél a litvánokhoz és a Litvániában élő lengyelekhez” című írásában.³⁵ Valóban, a költő legtöbb honfitársában él *az a félelem, hogy megfosztják őket identitásuktól*, hogy elrabolják lényük legjavát, ami megmagyarazza azt a gyanakvást, amelyet a litvánok a lengyelesítéssel szemben éreznek. Ez súlyosabb szerepet játszott történelmükben, mint az oroszosítás, mert nem barbár eszközökkel történt, hanem inkább vonzás és csábítás, mint fegyverek és erőszak révén. Tadeusz Konwicki „Lengyel komplexus” című, a par excellence lengyelségről írott regényében szívfájdító módon számol be erről: „Háromféle anyagból gyúrtak: lengyelből, litvánból és fehérorszból (...), majd megmártottak egy három elemből álló édes pokolban: a lengyelségben, az oroszországban és a zsidóságban (...). Hogyan lettem lengyel író (...), hiszen számomra a lengyelség bűnizű tabu?”³⁶

A lengyel-litván történelem közös évszázadaira nem egyformán tekint a két nép. A lengyelek számára ezek a dicsőség századai, a nemzeti múlt nagy pillanatai. A litvánok nem ezt az aspektusát hangsúlyozzák a dolgoknak: inkább a lengyelesítésre gondolnak, amely nagyon gyorsan ment végbe, és a 18. század végén eltűnéssel fenyegette a litván

nemzeti identitást. Tomas Venclova szerint sajnálatos, hogy honfitársainak régi komplexusai ma is élnek, és időnként agresszív formákat öltenek.³⁷ A jövő dönti el hogyan élük meg és rendezik el kölcsönös sérelmeiket. Pillanatnyilag és még kétségkívül hosszú ideig a lengyel iskolások az előző nemzedékekhez hasonlóan fejből megtanulják Adam Mickiewicz, a lengyel nemzeti költő eposzának kezdetét:

*„Litvánia, ó, hazám! Mint az egészséget,
Csak aki elveszít, méri fel értéked “³⁸*

...és megkérdézik a tanítónőt, hogy akkor Litvánia miért...?

Ugyanez a gyanakvás és a közös történelem ismeretének még nagyobb hiánya jellemzi a mai lengyeleket és ukránokat. Tovább él a sztereotípa a cinikus lengyel politikai stratéjáról, aki csak azért ül tárgyalóasztalhoz, *hogy* saját érdekeit képviselje, és aki veszélyessé válhat. Való igaz, hogy az Ukrajnával szemben folytatott lengyel politika bántó emlékeket hagyott maga után. A valódi megbékéléshez először a partnerség szellemét kellene kialakítani. Márpedig a két nép közötti kapcsolatok soha nem ezen alapultak. A pozíciók egyenlőtlensége és a nemzeti megosztottságra ráépülő társadalmi megosztottság³⁹ más szintre helyezte a kapcsolatokat. A demokratikus ellenzék háború utáni mozgalmi és a független újságok megjelenése⁴⁰ elősegítették a lengyel-ukrán probléma megértését. Ám továbbra is igaz, hogy a két nép lelkületében szembeszökő a felelőségek kölcsönös félreismerése, és mindegyik hajlik arra, hogy a számára kedvező mítoszt részesítse előnyben. Ez lengyel oldalról az aranykor mítosza: annak a nagyon Toleránsnak tekintett multinacionális, multikulturális köztársaságnak a mítosza, amelyben minden függetlenségi felkelést felesleges lázadásnak tekintettek, és így elnyomták. Ukrán oldalról pedig ma is él a tiszteletlen és engedetlen Hmelniczki felkelésének mítosza. A maga módján és történelmileg érthető okokból mindkét nép gyanakszik a másikra, és az új kapcsolatokat inkább az ész, mint a szív irányítja.

Ha tovább elemezzük, hogy a 20. század végén a lengyelek hogyan tekintenek közvetlen szomszédaikra, azon lepődünk meg, hogy egyesekről semmit sem tudnak. Ezt láttuk Ukrajna esetében, de mit mondjunk a fehéróroszokról? Kevés lengyel tudja, milyen a fehérórosz zászló, és mi az ország címere.⁴¹ Pedig 1921-ben a fehéróroszok a lengyel lakosság 6 százalékát tették ki. A fehérórosz sztereotípiája azonos volt az írástudatlan paraszt képével. Igaz, a fehérórosz értelmiség nem képviseltette magát Lengyelországban elég nagy számban ahhoz, hogy változtasson ezen a képen.

A társadalmi megosztottságot vallási megosztottság egészítette ki. Ha valahol a katolikus lengyel sztereotípiája ijedelmet keltett, az éppen a ma ismét észak-keletinek nevezett vég volt. Itt úgy tekintettek a lengyelekre, mint akik a görög katolikus egyházat előnyben részesítve akarják az ortodoxat megrendszabályozni.⁴² Ha ehhez hozzátesszük a háború előtti korszak politikai választásait, amelyek a fehéróroszoknál inkább baloldaliak, a lengyeleknél inkább jobboldaliak voltak, könnyen megértjük, hogy a gyanakvásnak mindkét oldalon jó okai voltak. A lengyelek nem felejtették el, hogy a fehéróroszok milyen diadalmas fogadtatásban részesítették a szovjeteket, amikor ezek 1939. szeptember 17-én megszállták az ország keleti részét, sem azokat a szolgálatokat, amelyeket később nyújtottak a fehérórosz ügynökök a kommunista hatalomnak, és amelyeket a rendszer gondosan ki is használt. E kontextust figyelembe véve súlyosak a kölcsönös szemrehányások, és nehéz őket rendezni, mert mindkét fél érzékenységének

mélyen fekvő rétegeit kavarják fel. Összességében inkább ellenséges szomszédságról van szó, a közelmúltban megjelent, a szándékok és a kölcsönös tiszteletről szóló nyilatkozatok ellenére.

Az idegenek

Az ellenségeskedés egy másik, kevésbé agresszív, de ugyanilyen fájdalmas formája a *lenézés*. A Nyugattal szemben érzett kisebbségi komplexusnak megvan a maga következménye: a többiekkel, a hátrányosabb helyzetűekkel szembeni felsőbbrendűségi érzés. A cigányok, az ukránok, az arabok, a románok, a feketék, a palesztinok⁴³ - és más népeket is hozzátehetünk az idegen, szegény, csavargó, bevándorló idegenek hosszú listájához. Röviden: mindazokat az újonnan jötteket, akik ismeretlenek, mert eddig hiányoztak erről a vidékről: vagy elrejtették őket a kommunista rendszerek, vagy valóban nem éltek itt a lezárt határok miatt. Ők ma Közép-Kelet-Európában egy elutasító attitűd áldozatai.

Az, hogy hosszú ideig nem voltak nagyarányú nemzetközi cserekapcsolatok, és az oktatás nem tette érzékennyé a tanulókat az interkulturális jelenségek iránt, elősegíti a könnyed általánosítások és a nagyon sztereotipizált, ösztönszerű képek létrejöttét.⁴⁴ Ugyanebben a fejezetben kellene tárgyalnunk az *antiszemitizmus* problematikáját, és azokat az új kapcsolatokat, amelyek most szövődnek Közép-Európa zsidó közösségeinek maradéka, a világban élő zsidó diaszpóra és Közép-Kelet-Európa új, a probléma bonyolultságára ráébredő nemzedékei között. Számptalan sztereotípiával állunk itt szemben; egyesek súlyosak, mások sokkal kevésbé azok, mint gondolnánk, de óvatosan kellene elemeznünk őket.⁴⁵

Nemzeti önvizsgálat

A nyugati demokratikus társadalmakban, amelyek szintén ismerik a kisebbségek és a bevándorlók problémáit, időnként kisiklásokkal találkozhatunk a interkulturális társadalomról alkotott elképzelésekben. Ezek azokban a kísérletekben nyilvánulnak meg, hogy a *kisebbségek tiszteletétől* tovább lépjenek a *különbségek támogatása felé* (ami az Egyesült Államokban már folyamatban van). Még nem tartanak itt Közép-Kelet-Európában, ahol pillanatnyilag arról van szó, hogy a hamis nemzeti homogenitás évei után kialakítsák a másság tudatát. Ez másképp nem mehet végbe, mint a *fájdalmas önismeret kultúrájának* elmélyítésével, amely megnyitja az utat a többi önismeret felé. E művelet, amely nem ártatlan, olyan erőfeszítést igényel, amelyet nem mindenki képes azonnal kifejtteni. A háború utáni német reflex mintájára, amely az identitás-problémák megoldását a tágabb fogalmak, ez esetben az Európa felé való menekülésben találta meg, a közép-kelet-európaiak a kontinens történelméhez való kapcsolódásban keresik új arcukat. „Szabályosak vagyunk már?” - ezt a többé-kevésbé bevallott kérdést teszik fel maguknak. Az európai identitás vizsgálat, vitatott dilemmái táplálják a nyilvános vitát. Több téma jelenik meg. Először is az a probléma vetődik fel, hogy egyáltalán van-e értelme a Közép-Európa-fogalomnak, és ha van, milyen kapcsolatok fűzzék ezt a régiót a Nyugathoz és a Kelethez. Ezt követi a folyamatos vita az értelmiségnek a mai történelemben betöltött szerepéről, az egyetemes kultúra iránti nyitottság kívánatos mértékéről, a retrográd provincializmus kockázatáról, vagy ellenkezőleg, a kényelmes

univerzalizmuséról, amely azzal jár, hogy lemondanak a nemzeti örökség komoly vizsgálatáról. A „nemzetiekkel” konfrontálódó „eurofilek” erőfeszítései először is a valamennyi, tudomásul sem vett szomszéd felé való nyitásra összpontosulnak. Így újra összekapcsolódnak azzal a demokratikus ellenzéki irányzattal, amely előre látta ennek szükségességét⁴⁶

Mint már emlékeztettünk rá, az értelmiségi körök nem voltak feltétlenül közömbösek a szomszédok kultúrája iránt. De a Másik Európa valamennyi országában élő értelmiségnek, amely először is tudatában volt ama történelmi küldetésének, hogy megóvja a fenyegetett nemzeti örökséget, elsősorban a saját területére kellett összpontosítania. Így minél jobban fenyegette a rendszer a nemzeti identitást, annál ádázabban hozták mozgásba az elitek az önvédelem erőit. Az önvédelem először is saját (egyéni vagy kollektív) kulturális lényük körülbástyázásából állt, megakadályozandó, hogy teljesen megfosszák őket ettől. Jan Patocka „Mik a csehek?”⁴⁷ vagy Konwicki „Lengyel komplexus”⁴⁸ című műve jól mutatja e folyamatos törekvést, amely - országonként - , a cseh kérdéssé” vagy „a lengyel kérdéssé” vált, és amely ma is aktuális.⁴⁹

Így az elnyomás időszakából megmaradt nemzeti önábrázolás, önarckép szükségszerű átmenetűvé vált a nehéz jelenről és a jobbnak remélt jövőről való gondolkodásban. Vajon az az igény, hogy leírjuk önmagunkat mint közösséget, fakadhat a mások iránti komplexusokból? Ezt feltehetjük, amikor megállapítjuk, hogy amint a boldog szerelemről sem születik regény, egy nép békés élete is megvan önelemzés nélkül.

„Az illendőség európai normája”

Vissza Európához! - e spontánul jött jelszó 1989 után gyorsan módosult: emlékeztettek rá, hogy valójában nem visszatérésről, hanem egy jogos és nem új keletű jelenlét új formájáról van szó. De azért a közép-kelet-európai komplexust nem törölték el azok az erélyes politikai nyilatkozatok, amelyek újra deklarálták a röviden, jelző nélkül emlegetett Európához tartozást. Hiszen tudati szinten az óhajtott *Európa* először is a Nyugatot jelenti, és inkább *hivatkozási érték*ként, mint *otthonos és ismert közösség*ként jelenik meg. A róla kialakult kép nagyon sematikus maradt, és valójában egy másik *sztereotípiával* állunk szemben. A helyzet gazdasági elemzése csak egy fájdalmas felismeréshez vezethet: igaz, hogy most már Európához tartozunk, de egy „kevésbé jó Európához”, a perifériák Európájához, amelyek mindig többet sajátítottak el Nyugat-Európából, mint amennyit cserébe nyújtottak. Ez sérti mindazok önérzetét, akik egyszerűen azt remélték, hogy hazatérnek, anélkül, hogy bárkinek az ajtaján is kopogtatniuk kelljen.⁵⁰ Az úgynevezett *anyagi civilizáció fejlettségi fokában* elért nemzeti teljesítmény negatív képe erős igényt ébreszt arra, hogy másutt hangsúlyozzák gazdag hozzájárulásukat: jelesül a kulturális, a lelki és a szellemi életben.

A közép-európaiak, akik a mai Nyugaton nincsenek egészen otthon, és akik menekülnek Keletről, nevet keresnek maguknak, hogy többé ne legyenek abban, amit Kundéra „az Oroszország és Németország közötti kis nemzetek bizonytalan zónájának” nevezett. Elkerülik a túl sok jelentésű Mitteleuropa elnevezést, és egyetlen javasolt meghatározás sem talál egyhangú fogadtatásra. A magyar Kornis Mihály számára „Közép-Európáról beszélni annyit tesz, mint gettóba zárni bennünket”. Ugyanígy van ezzel Bence György is: „Közép-Európa (...) politikai giccs”. Míg egy másik honfitársuk,

Konrád György „kulturális fogalmat és az érintett országok közötti kétségtelen hasonlóságot: a kudarcét' látja benne. A lengyel Stanislaw Baranczak szerint „Közép-Európa a szellem királysága”. A cseh Rudolf Kučera szerint evidencia: „középen vagyunk”.⁵¹ Az egész vita azt a benyomást kelti, hogy az itt élő értelmiségiek a valóságban nem Közép-Európára, hanem egyszerűen Európára utalnak. Azok viszont, akiket az élet máshova, például Nyugatra vetett, éppen ellenkezőleg, azt igénylik, hogy sajátos, a nyugatihoz nem egészen hasonló identitásúaknak mondják magukat: közép-kelet-európaiaknak,

Mindamellett az elnevezés és a geopolitikai fogalom hívei és ellenzői egyaránt egyetértenek abban, hogy át kell venni a nyugat-európai struktúrákat, míg kulturális és szellemi tekintetben nem mentesek minden aggodalomtól. A konfliktus előre kitapintható a pap és a kereskedő,⁵² a régi étosz és a posztmodern társadalom étosza között; az előbbiben vallásként élték meg a kultúrát, az utóbbi pedig elsősorban nem írásműveivel és színdarabjaival határozza meg önmagát. Egy mítosz omlik össze fájdalmasan: azoké a javaké, amelyek nem voltak eladók és amelyeket féltékenyen őriztek (még ha nem dőltek is be az intellektuális társadalombiztosítási rendszernek). Racionális szinten azt állítják: azt akarják elérni, amit Marcin Krol „az illendőség európai normájának” nevez: jogállammal, demokratikus rendszerrel, a modern toleranciának az a fajtájával, amely gátat szab a nacionalista vagy fajgyűlölő szélsőségeknek. E pozitív sztereotípa jótékony hatással lehet a közép-kelet-európai társadalmak fejlődésére. Hacsak e norma nem bizonyul hatástalannak ott, ahol elvileg létezik, mert akkor, mint minden üres illemszabály - azzal a kockázattal jár, hogy megkérdőjelezzik, mint egyszerű, valódi alapot és értéket nélkülöző konvenciót. Ekkor felülkerekedhetnek a kulturális fundamentalisták, előhozva azokat a démonokat, amelyek minden népnek küldetést tulajdonítanak, mindazzal a veszéllyel, amit ez jelenthet.

Ennélfogva a nemzeti sztereotípiákon való gondolkodás az intellektuális érdekességen túl abban is fontosnak bizonyulhat, hogy segítsük Európa népeinek kimondani mindazt, ami az illemszabályok keretében nem vallható be. Mint egyfajta kollektív katarzis a pszichoanalitikus kezelések mintájára. Máskülönben az elfojtott ösztönök egy napon még erősebben és agresszívabb formában törhetnek elő.

„A magatartási sztereotípa gyakran csak artefactum, amely az elemzés nem eléggé elmélyült voltára vagy a kísérleti helyzetben lévő kiváltó elemek mértéktelen lecsökkenésére vezethető vissza.”⁵³ A Népek Ősze mindent megváltoztatott a közép-kelet-európai népek mentális életében. Ezentúl az elemzés alaposabb lehet, a kísérleti helyzetek pedig szinte túlságosan nagy számban állnak rendelkezésre. Talán hihetünk abban, hogy a kölcsönös kapcsolatokban egyre kevesebb lesz a sztereotipikus magatartás és egyre több a realizmus, egészen a másik demisztifikálásáig. Hacsak nem veszik át új klisék a régié helyét, hiszen az emberi szellem olyannyira törekszik a megértésre, hogy amikor ez nem sikerül neki, úgy intézi a dolgokat, hogy a tisztánlátás illúziójába ringassa magát.

Franciából fordította: Bajomi-Lázár Péter

Jegyzetek

- * Az előadás az Institut Collégial Européen és a Marne-la-Vallée Egyetem Európai Tanulmányok Központja által szervezett konferencián hangzott el 1994 júliusában a Royaumont-i Apátságban. Megjelent a konferencia jegyzőkönyvében.
- ¹ Ernest Renan: *Qu'est-ce qu'une nation?*, Philippe Forest, Pierre Bordan et fils, Párizs 1991.
- ² Jean-Yves Potel: *Sous le communisme, le nationalisme*. In: *A l'Est les nationalismes contre la démocratie*. Bruxelles, Complexe 1993. Az ultraszovinszta korszak: a németek millióinak kitelepítése a második világháború után. A következő szakasz a Kominform megalapítása (1947), Tito és Sztálin szakítása (1948), Gomulka eltávolítása Lengyelországban (1948), a Rajk-per Magyarországon (1949), a Slansky-ügy Csehszlovákiában (1952) és a „burzsoá nacionalizmusok” elítélése. A „nemzeti kommunizmusok” szakasza: 1956 után Gomulka és Gheorgiu Dej megakadályozzák a nemzeti gazdaságok teljes alárendelődését a Nagy Testvérnek, majd valódi nemzeti kommunizmus alakul ki.
- ³ Jellegzetesek e tekintetben a „táncházak”, a hatvanas évek Magyarországon tömegesen kialakuló kulturális központok. A lengyelországi fehérorosz kisebbség gyors „asszimilálására” a kommunista hatalom létrehozta a Fehérorosz Szociokulturális Társaságot egy folyóirattal és engedélyezett regionális együttesekkel, miközben csökkentette a fehéroroszul oktató iskolák számát.
- ⁴ A folklór politikai alkalmazása ugyanolyan mértékben szolgált elvont önazonosítási formaként, mint a már létező társadalmi kapcsolatok legitimálásaként, előre előkészítve az állammal és az aktuális hatalommal való azonosulást ”Lásd *Paysans et nations d'Europe centrale et balkanique*. Paris, Maisonneuve et Larose 1985. 29.
- ⁵ Idézi Bogumila Berdychowska. In: *Polska-Ukraine: szanse i zagrozenia*. Varsó, PAI.
- ⁶ Karl Dedecius, a Német-Lengyel Intézet fordítója beszélt erről a Krakkói Nemzetközi Kulturális Központ által 1993 júniusában szervezett *Sztereotípiák és nemzetek* című konferencián.
- ⁷ Milan Kundera: *Un Occident kidnappé, ou la tragédie de l'Europe Centrale*. *Débat* N°. 27, 1983. november.
- ⁸ Amely hosszú múltra tekinthet vissza, az utolsó Přemysl-házi királyok korára, akik egy hatalmas keleti birodalom megteremtését tervezték a Csehország, Lengyelország, Magyarország alkotta háromszögben.
- ⁹ Frédéric Wehrlé: *Les chemins de la désintégration de la Tchécoslovaquie*. In: *A l'Est, les nationalismes contre la démocratie, i. m. 97*.
- ¹⁰ FOK-Federacja Organizacji Kresowych. 1991 áprilisában, Lengyelországban alapították. 22 olyan szervezetet tömörít, mint például a Lvov és a Délkeleti Határvidék Barátai Társaság, a Vilniusz és Vidéke Baráti Társaság stb. (A szövetség elnökével, Stanislaw Mitraszewskivel készített interjú a *Mysl Polska* 1994. május 29-i számában olvasható.)
- ¹¹ Karl Jaspers. Az idézet a *Studia w Europie* 3. számában olvasható a 11. oldalon.
- ¹² Yves Hersant: *Intellectuels contre intelligentsia*. In: *Intellectuels français, intellectuels hongrois -XIII-XX siècles*. Budapest Akadémiai, - Párizs, C.N.R.S., 255.
- ¹³ Andzej Tyszka: *Kultura jest kultem wartosci*. Lublin, Norbertinum 1993.
- ¹⁴ Milan Kundera: *Un Occident kidnappé, i. m.*
- ¹⁵ Társadalmi származásukat tekintve az állami tisztviselők részben a gazdaságilag tönkrement középnemességből, a Magyarországon dzsentrinek nevezett rétegből

- erednek (...) A magyar dzsentri annak a középnemességnek a leszármazottja volt, amely a 19. század első felében fontos politikai szerepet töltött be, de nem tudván alkalmazkodni a kapitalista fejlődéshez, az adminisztrációban keresett magának kiutat.,, *Intellectuels francais, intellectuels hongrois, i. m.* 272. Ugyanez játszódott le Lengyelországban. A részletes magyarázatot lásd: *L'Europe du Milieu*. Ed. Michel Maslowski. Nancy, Presses Universitaires de Nancy 1991.
- ¹⁶ Két szimbólum verseng egymással: a koronás címer (amelyet történelmi címernek is neveznek) és a Kossuth-címer. Az első a magyar királyságot, a második az idegen uralommal szembeni ellenállást jelképezi.
- ¹⁷ *A l'Est la mémoire retrouvée*. Ed. Alain Brossat, Sonia Combe, Jean-Yves Potel, Jean-Charles Szurek. Paris, La Découverte 1990.
- ¹⁸ E tekintetben érdemes felidézni azt az összehasonlítást, amelyet Karády Viktor végzett az Eötvös Kollégium és modellje, az Ecole Normale Supérieure között. Lásd Az Eötvös-Kollégium és az École Normale Supérieure 1900 táján. *Új Pedagógiai Szemle*. 1989/1.
- ¹⁹ Jacek Zakowski: Cos w Polsce peklo, cos sie skonczylo. *Gazeta Wyborcza*, 1994. április 16-17.
- ²⁰ A kifejezés Antonin Liehm-től, a *Trois générations: entretiens sur le phénomène culturel tchécoslovaque* (Gallimard, 1970) szerzőjétől, a *Lettre Internationale* szerkesztőjétől származik.
- ²¹ Du provincialisme, *Lettre Internationale*, No 18, 1988 ősze.
- ²² „1620-ban Frigyes, a Protestáns Unió vezetője megsemmisítő vereséget szenvedett, amelyet engesztelhetetlen ellenreform és idegen nemesek bejövetele követett. Csehország társadalma alapos szerkezeti átalakuláson esett át: a legfelső réteg, a nemesség elveszítette nemzeti jellegét.” (Jan Patocka: *L'idée de l'Europe en Bohême*. Jerome Milton 1991.).
- ²³ *I. m.* 74.
- ²⁴ Piotr Gajdzinski és Pawel Kwiatkowski: Strachy na Lachy. A cikk a *Tygodnik Powszechny* 1994. április 24-i számában jelent meg.
- ²⁵ Teresa Toranska: *Oni* (Ők). London, Aneks 1985.
- ²⁶ A szovjetek kelet-európai hatalomátvételére utalunk, akik a felszabadítók szerepét játszották el a náci barbársággal szemben.
- ²⁷ A. Kloskowska: Pojednanie w dwóch sferach (Megbékélés két szférában). In: *Szansse i bariery polsko-niemieckiego pojednania* (A lengyel-német megbékélés esélyei és korlátai). Varsó, Polska w Europie Alapítvány 1993. A szerző egyebek mellett egy humoros példát is felhoz, amely sokat elárul az indoktrinációról. A példa abból a vizsgálatból származik, amelyet 1958-ban végzett általános iskolások körében. Arra a kérdésre, hogy „Szereted a németeket?”, a hétéves megkérdezett így válaszolt: „Az egyiket szeretem, a másikat nem, csak elfelejtettem, kik is a mieink!”
- ²⁸ Edmund Meclowski. Az idézet a *Szansse i bariery* (i. m. 67.) című kiadványban olvasható.
- ²⁹ E tekintetben jellemző egy lengyel televíziós sorozat, a *Négy páncélos és a kutya* visszatérő sikere a lengyel fiatalok körében. Egy baráti csoport - szovjet és lengyel katonák- háborús kalandjairól szól. A közös harc egyesíti őket, a háttérben egy csinos ápolónővel, egy rokonszenves kutyával és gyengéd légkörrel.

- ³⁰ Az első lépés ezen az úton kétségtelenül az egyházi hatalmak szimbolikus gesztusa: a püspökök híres levele volt 1970-ben. Szélesebb viszonylatban a *Znak* című folyóirat körül csoportosuló katolikus értelmiségiek, a lengyel és a kelet-német demokratikus ellenzéki körök, amelyek jól ismerték egymást, a hitlerizmus elítélésében nagyon könnyen közös talajra bukkantak. A hivatalos lépésekre csak Németország egyesítése és a lengyelországi kommunizmus eltörlése után kerülhetett sor. Ennek keretében a két kormány 1991-ben létrehozta a „Lengyel-Német Megbékélésért” elnevezésű alapítványt 500 millió márkás alappal, azzal a céllal, hogy támogatást nyújtson a háborúban különösen sokat szenvedett 450 ezer lengyel állampolgárnak.
- ³¹ Az új iskolai tankönyvek megírására létrehozott közös német-lengyel bizottság munkájában a Német Lovagrend témája ugyanannyi problémát okozott, mint a nácizmusé.
- ³² Ezek J. M. Rymkiewicz szavai. In: *Europe Centrale, un continent imaginaire, Autrement*, 1991. február, 41.
- ³³ Jaroslaw Iwaszkiewicz: Do Rosji. A. Drawicz idézi a *Tygodnik Powszechny* 24., 1994 júniusában megjelent számában.
- ³⁴ Ez az Amerika-mítosz különösen azokban az országokban nem új keletű, amelyeknek - mint Magyarországnak és Lengyelországnak - erős diaszpórája él az Egyesült Államokban. E tekintetben érdemes megnézni Gothár Péter híres filmjét, az 1956 által felébresztett kamaszok generációjáról (*Megáll az idő*), amelyben az amerikai álmodást egy üveg, boldog részegséget nyújtó Coca-Cola testesíti meg.
- ³⁵ In: *Polacy i Litwini*. Varsó, PAI.
- ³⁶ *Kompleks Polski*. Zapis 3. London 1977. 78. (szabad fordításban).
- ³⁷ *A Kultura* 1989-es évi 3. számában kijelentette, hogy ő tiltakozna elsőként, ha a litván területen kisebbséggé vált lengyelek jogait megsértenék. Már idézett nyílt levele figyelmeztetés a hasonló törekvésekkel szemben.
- ³⁸ Adam Mickiewicz: *Pan Tadeusz*. Paris, L'âge d'homme 1992.
- ³⁹ A nagy rutén családok lengyelesítése (*gente Ruthenus nationae Polonus*) bizonyára magyarázatot ad arra, hogy a Két Nemzet Köztársasága miért nem vált hármaskörűvé, rutén, litván - államszervezetté. Később, a 17. század hajnalán a Moszkvának alávetett Kelet-Ukrajnát gyorsan eloroszosítják, míg a Lengyelországhoz csatolt nyugati országrészt részben ellengyelesítik. A nemzeti megosztottságot társadalmi megosztottság egészíti ki: a lengyel a hűbérúr szinonimája, ami megmagyarázza a rutén parasztság lázadásainak nemzeti színezetét. A kezdődő ukrán nemzeti megújulás (amelyet olyan jól fejez ki Tarasz Sevcenko költői zsenije), hívekre talál a maguk elvesztett államáról álmodozó lengyelek körében. A két elit jövőképe azonban nem egyforma: jelesül nem a lengyel elit számára, amely az 1772 előtti állapotokat tekinti hivatkozási alapnak. A Népek Tavasa jó esélyt kínált az ukrán és a lengyel nemzeti mozgalom közötti megbékélésre. Ez azonban nem következett be, hiszen a lengyel nemzeti mítosz szorosán összefonódott az I. Köztársaság képével, míg az ukránoké Hmelniczkij kozák államára hivatkozott.
- ⁴⁰ A Párizsban megjelenő *Kultura* című folyóirathoz, valamint a *Suczasnosc*-hoz, később pedig a *Widnowa* című ukrán folyóirathoz közeli körök fontos szerepet játszottak a lengyel-ukrán közeledésben. Ezt segítette elő az Emigráns Lengyel-Ukrán Társaság is. Lengyelországban a független kiadók közül a lublini *Spotkania* vezette be a hetvenes évektől az ukrán tematikát.

- ⁴¹ A lobogó fehér-vörös-fehér, a címer pedig (mint korábban a Nagy Litván Királyságé) a Pogon-címer : vörös alapon felemelt kardot tartó, ezüst színű lovag.
- ⁴² Ez magyarázza például a gyanakvást a Szolidaritással szemben, amelyet a fehéroroszok lengyel-katolikus fenyegetésnek tekintenek.
- ⁴³ A közvélemény-kutatást 1994 decemberében végezték Lengyelországban. *Gazeta Wyborcza* N° 285.
- ⁴⁴ Egy másik példa Bulgária. „Nem túlságosan megnyugtató az a kép, amelyet a legutóbbi szociológiai vizsgálat ad a kisebbségekkel, a különböző etnikai csoportokkal kapcsolatos sztereotípiákról és előítéletekről. Azok a jellemzők, amelyeket a bolgárok a törököknek tulajdonítanak, nyíltan kifejezésre juttatott ellenségeskedésről, gyanakvásról és félelelmről tanúskodnak. A különbségeket leküzdhetetlennek tekintik. (...) A negatív sztereotípiák tovább élnek a penészes társadalmi felszínen; a legkegyetlenebbek a cigányokat érintik (tolvajok, bűnözők, üzérkedők, hazugok, csalók). Emmy Barouch: Turcs et Tziganes dans la nouvelle Bulgarie. In: *A l'Est les nationalismes contre la démocratie*. Bruxelles, Complexes 1993. 1 16, 1 17.
- ⁴⁵ E munkakeretében nem tudjuk részletesen elemezni a problematikát, amelyet túlságosan gyakran kezelnek sematikusán, és amely maga is egy sztereotip látásmód áldozata. Ajánlhatjuk viszont a Michel Maslowski szerkesztésében megjelent kollektív mű igen gazdag fejezetét: *Les Juifs, peuple sans Etat, un archétype centre-européen?*. In: *L'Europe du Milieu*. Nancy, Presse Universitaire de Nancy, az *Autrement* című folyóirat 51., Kelet-Európának szentelt számában, amelyben több fejezet foglalkozik a zsidó közösségek jelenléte köré épült közép-európai identitással.
- ⁴⁶ A kulturális újrafelfedezés igényét jól illusztrálják Martin Simecka szlovák író és lengyel oldalról Adam Michnik erőfeszítései, hogy a közép-kelet-európai országok folyóiratai között létrejöjjön az írások cseréje, és létrehozzanak egy nemzetközi lapot.
- ⁴⁷ Jan Patocka: *Qu'est-ce que les Tchèques?*. In: *L'idée de l'Europe en Bohême*. Ed. Jerome Milton.
- ⁴⁸ *Kompleks Polski, i. m.*
- ⁴⁹ Meglepően magas a témáról a közép-európai országokban megjelenő publikációk száma. Ami Lengyelországot illeti, egyebek mellett Jan Prokop műve (*Universum Polskie*. Universitas, 1993.) érdekes hozzájárulás lehet lengyel nemzeti autosztereotípiához. Anna Tatakiewicz cikke, *Az identitás kérdése* (Pytanie o tożsamosc. In: *Tygodnik Powszechny* 1994/14) érdekesen elemzi a lengyelséget a nemzeti frusztrációkon keresztül. Emmanuel Todd gondolatmenetére hivatkozik (L'invention de l'Europe). A cseheket illetően lásd Jan Patocka: *Qu'est-ce que les Tchèques?*, i. m.; Kundera: *Un Occident kidnappé*. *Débat* No 27, 1983. november; Dusan Trestik történész cikkei a cseh nemzeti identitásról, amelyek vitatják Patocka egyes téziseit, miközben kulturálisan elhelyezik a cseheket a mai Európában: *Co byli Patockovi Cesi* (Kik voltak Patocka csehei), *Lidové noviny* 1993/26; *My v Evropie* (Mi Európában), *Pritomnost* 1992/1; *Kto je vlastné Cech* (Ki is valójában egy cseh?), *Refle*, 1994/22).
- ⁵⁰ Jerzy Jedlicki: *Dylematy Europejskosci* (Az európaiság dilemmái) In: *Dylematy Europejskiej Tożsamosci*. Varsó 1 992.
- ⁵¹ Az idézeteket a fentebb említett *Autrement* című folyóirat 51. számából vettem.
- ⁵² A kifejezést Michel Maslowskitól (Id. fentebb) vesszük kölcsön, aki L. Kolakowski lengyel-filozófus *A pap és a bohóc* című esszéjére utal.

⁵³ *Grand dictionnaire encyclopédique*. Paris, Larousse.

JOANNA NOWICKI

STEREOTYPES OF EAST CENTRAL EUROPE: ATTRACTION, SUSPICION AND IDENTITY

The Polish sociologist who lives in France analyses the attractions, fears, and the search of identity of the Polish, the Lithuanian, the Ukrainian, the Czech and the Hungarian in the mirror of East-Central European stereotypes.

She claims that the complicity between the Polish and the Hungarian is based on a common ethos of nobility. In both societies, a strong stereotype has been created about the intelligentsia endowed with the mission of defending the menaced national identity.

The consciousness of the Czech of being a “small,, nation is just the opposite of Polish national consciousness, within which “small,, means something unbearable. The greatest difference is, however, caused by the plebeian attitude of the Czech culture.

In Polish national consciousness, two enemies have been returning for centuries. The first one is the stereotype of the violent and dangerous German, which is principally created by the Polish collective memory, but also strengthened by communist education. The other aspect of the German/Polish relations of that time was the denial of the existence of Germans living in Poland. The Polish have been shocked by the “discovery,, that their number reached hundreds of thousands.

The Polish are afraid of the Russian as much as from the German. At the same time, they are not aware of scaring other nations in the same way. The Lithuanian are afraid of being deprived of their identity, as a result of polonization, which played a more serious part in their history than russification, because it was made rather by means of attraction and seduction than by the use of arms and violence.

In Poland, the stereotype of the White Russian was that of an illiterate peasant. The social division was deepened by a religious one: the White Russian believed that the Polish wanted to bring the Orthodox religion under regulation by favouring the Greek Catholic Church.

The Polish and the Ukrainian are characterized by an even greater ignorance of common history: both nations tend to give preference to the myth that is more favourable. On the part of the Polish, this is the myth of the very tolerant multinational and multicultural republic that considered every independence struggle as a revolt. On the part of the Ukrainian, the myth of the uprising of Hmel'nitsky is still alive.

The relief the return to Western civilization means for East-Central Europe is accompanied by the fear of being mixed up with the other, “primitive,, nations. In this aspect, the stereotype of a more “Asian,, than “European,, Russia, which still exists, does not promote real rapprochement.